

Josef SEIFERT

W ŚWIETLE STAROŻYTNEJ MĄDROŚCI* Wspomnienie o Giovannim Realem

Reale nie był wyłącznie historykiem filozofii, lecz także samodzielnym myślicielem i filozofem kultury, i dzięki temu należał do rzadkiego typu badaczy dziejów filozofii, którzy obok prezentacji dzieł innych autorów, przedstawiali również własne stanowisko. Taki sposób postępowania uważam za modelowy, gdyż samo opisywanie systemów myślowych stanowi jedynie źródło zamieszania i – jako przejaw dekadencji i następstwo sceptycyzmu – jest niegodne filozofii.

Giovanni Reale, włoski historyk filozofii i filozof, niewątpliwie należący do grona wielkich interpretatorów myśli filozofów starożytnych, a zwłaszcza Platona, zmarł 15 października 2014 roku w wieku osiemdziesięciu trzech lat. Niemal do samej śmierci był nadzwyczaj aktywny. Do końca pracował nad korektą dwutomowego dzieła, które napisał we współpracy z Dariem Antiserim, *Cento anni di filosofia. Da Nietzsche ai giorni nostri* [„Sto lat filozofii. Od Nietzschego do naszych dni”]. Pozycja ta odniosła sukces na Targach Książki we Frankfurcie nad Menem w roku 2014, a w styczniu roku 2015 pojawi się w księgarniach; mają się też ukazać jej przekłady na języki: hiszpański, portugalski, rumuński i chorwacki.

Reale urodził się w miejscowości Candia Lomellina w Pawii. Uczęszczał do państwowego gimnazjum humanistycznego w Casale Monferrato, studiował filozofię na katolickim uniwersytecie Sacro Cuore w Mediolanie, naukę kontynuował na uniwersytetach w Marburgu i Monachium. Pracował najpierw jako nauczyciel w szkole średniej, a następnie został powołany na stanowisko profesora na uniwersytecie w Parmie, gdzie wykładał historię filozofii. Po kilku latach powrócił jednak na uniwersytet katolicki w Mediolanie, gdzie przez długie lata kierował Katedrą Historii Filozofii Starożytnej. Tam też założył Centrum Badań na Metafizyką (wł. Centro di Ricerche di Metafisica), w którym potem pracowała większość jego najzdolniejszych uczniów. W wieku siedemdziesięciu czterech lat opuścił uniwersytet Sacro Cuore, by w roku 2005 rozpocząć wykłady na nowym Wydziale Filozoficznym Uniwersytetu Vita-Salute San Raffaele w Mediolanie – działalność tę prowadził przez dziewięć lat, aż do śmierci. Pozostawił żonę Paolę i dwóch dorosłych synów.

Tytuł pochodzi od redakcji.

Jego śmierć oznacza ogromną stratę – nie tylko z ludzkiego, lecz także z filozoficznego punktu widzenia: Giovanni Reale stanowił bowiem dla swoich niezliczonych studentów i współpracowników przykład i źródło motywacji do pracy naukowej. Do jego najbardziej charakterystycznych cech należała nie tylko bezprzykładna pracowitość, lecz także umiejętność zachęcania innych do prowadzenia badań i prac translatorskich, publikacji ich własnych dzieł oraz pism innych autorów. Mógł liczyć na zaangażowanie wielu zdolnych ludzi – w prace, za które często nie otrzymywali zapłaty – kierujących się samą wartością ich filozoficznej działalności. Realego można by porównać do uprzejmego, lecz surowego generała, który jednym skinieniem mobilizował do skrupulatnego wykonywania swoich „rozkazów”. Również osobom, nad którymi nie miał formalnie żadnej władzy, swoim magicznie skutecznym tonem rozkazu, któremu po prostu nie można było się nie podporządkować, polecał napisanie, przetłumaczenie bądź przygotowanie do druku tej czy innej książki (ja także dwukrotnie stałem się ofiarą niezwykłych zdolności przywódczych Profesora). Bez tego daru uprzejmego, a jednocześnie niezwykle efektywnego „dowodzenia” rzeszami młodych uczonych – daru, jakiego nie zdarzyło mi się zaobserwować u żadnego innego profesora – nie ukazałoby się tak wiele dzieł, które opublikowano pod jego kierunkiem i nie osiągnęłyby one tak oszałamiającej liczby wydań.

Dzięki tej umiejętności Profesor mógł również w pewnej mierze przekazać współpracownikom swój wyjątkowy styl prowadzenia badań historycznych. Reale nigdy nie prezentował wiedzy w postaci nieciekawych, trudnych do czytania tekstów, lecz nadawał swoim wywodom formę niezwykle jasną i prowokującą intelektualnie, przedstawiając je znakomitą stylistycznie włoską prozą. To właśnie zjednywało mu – co w przypadku naukowych dzieł filozoficznych zakrawa na cud – dosłownie steki tysięcy czytelników. Jego mistrzowski styl mówienia oraz ściśle z nim związany klasyczny i logiczny styl myślenia i pisanie mogą stanowić wyjaśnienie faktu, że jego najobszerniejsza książka o Platonie *Per una nuova interpretazione di Platone alla luce delle „dottrine non scritte”* [„Ku nowej interpretacji Platona w świetle «niepisanych nauk»”], swoją głębią usuwająca w cień podobne dzieła, doczekała się w krótkim czasie ponad dwudziestu wydań¹. Żaden inny znany mi historyk filozofii nie potrafił wyrażać myśli z tak niezrównaną precyzją i z taką jasnością, tak pięknie, prosto i głęboko zarazem – w taki sposób, że nie tylko wąskie grono specjalistów, lecz kulturalni ludzie ze wszystkich warstw społecznych mogli czytać jego książki z pożytkiem i radością.

Przygotowane z Antiserim trzypięciotomowe dzieło *Il pensiero occidentale dalle origini ad oggi* [„Myśl zachodnia od początków do dnia dzisiejszego”], które po raz

¹ Zob. G. Reale, *Per una nuova interpretazione di Platone alla luce delle „dottrine non scritte”*, Bompiani, Milano 2010 (wydanie dwudzieste drugie).

pierwszy ukazało się w roku 1983, a po raz ostatni – za życia Realego – w nowym, przededagowanym i rozszerzonym wydaniu w roku 2013², było i nadal pozostaje najważniejszym podręcznikiem filozofii we włoskich gimnazjach. Książka została też przetłumaczona na języki: hiszpański, portugalski, rosyjski i kazachski; planowana jest również publikacja jej przekładów na angielski, chiński i urdu.

Giovanni Reale napisał – w opinii wielu najlepszą – pięciotomową historię filozofii starożytnej, która również została przełożona na wiele języków i doczekała się wielu wydań³. Ponadto jest on autorem znakomitych wprowadzeń i komentarzy do licznych dialogów Platona, do *Metafizyki* Arystotelesa⁴ oraz do innych arcydzieł literatury filozoficznej, a także tłumaczem takich prac i wielu ich wydań – wspaniałych zarówno pod względem formy, jak i treści.

Za szczególne jego osiągnięcie należy uznać pierwsze arabsko-łacińsko-włoskie wydanie *Metafizyki*⁵ Awicenny, dzieła o wielkim znaczeniu dla całej filozofii średniowiecznej. W roku 2006 włoski historyk filozofii ogłosił drukiem dziewięćsetstronicowe wydanie pism presokratyków w języku greckim i włoskim, które dorównuje, a nawet zdaniem niektórych przewyższa standardową niemiecką edycję Hermanna A. Dielsa i Walthera Kranza⁶. Dokonane przez Realego tłumaczenie komentarza św. Augustyna do Pierwszego Listu św. Jana oraz głęboka interpretacja Augustyńskiego „trzeciego żeglowania”⁷, porównywanego z dwiema fazami Platońskiego odkrywania świata duchowego (idei i Demiurga), potwierdza wielkie zainteresowanie włoskiego myśliciela zarówno chrześcijańskim platonizmem, jak i wartościową filozofią wszystkich epok.

Fundamentalne prace Realego poświęcone filozofii presokratejskiej i sokratejskiej, a także myśli Platona, Arystotelesa, Plotyna, Proklosa i innych, jego monumentalna *Storia della filosofia greca e romana*⁸ [„Historia filozofii greckiej i rzymskiej”] w dziesięciu tomach oraz nowa, obecnie czternastotomowa *Storia della filosofia dalle origini ad oggi*⁹ [„Historia filozofii od początków

² Zob. G. Reale, D. Antiseri, *Il pensiero occidentale dalle origini ad oggi*, t. 1-3, La Scuola, Brescia 2013.

³ Zob. G. Reale, *Storia della filosofia antica*, t. 1-5, Vita e Pensiero, Milano 1975; t e n z e, *Historia filozofii starożytnej*, tłum. E.I. Zieliński, t. 1-5, Wydawnictwo KUL, Lublin 1994-2002.

⁴ Zob. t e n z e, *Guida all lettura della «Metafisica» di Aristotele*, Laterza, Roma-Bari 1997.

⁵ Zob. A v i c e n n a, *Metafisica. Testo arabo e latino a fronte*, tłum. O. Lizzini, Bompiani, Milano 2002.

⁶ *I presocratici. Prima traduzione integrale con testi originali a fronte delle testimonianze e dei frammenti nella raccolta di Hermann Diels e Walther Kranz*, red. G. Reale, V. Cicero, tłum. D. Fusaro i in., Bompiani, Milano 2006.

⁷ Zob. A g o s t i n o, *Amore assoluto e „terza navigazione”*. Testo latino a fronte, tłum. G. Reale, Bompiani, Milano 2000.

⁸ Zob. t e n z e, *Storia della filosofia greca e romana*, t. 1-10, Bompiani, Milano 2004.

⁹ Zob. G. Reale, D. Antiseri, *Storia della filosofia dalle origini ad oggi*, t. 1-14, Bompiani, Milano 2009-2010.

do dnia dzisiejszego”] zapewniły mu stałe miejsce wśród najaktywniejszych, najbardziej wnikliwych i najbardziej znaczących historyków filozofii.

Reale nie był jednak wyłącznie historykiem filozofii, lecz także samodzielny myślicielem i filozofem kultury. Dzięki temu należał do rzadkiego typu badaczy dziejów filozofii, którzy obok prezentacji dzieł innych autorów, przedstawiali również własne stanowisko. Taki sposób postępowania uważam za modelowy, gdyż samo opisywanie systemów myślowych stanowi jedynie źródło zamieszania i – jako przejaw dekadencji i następstwo sceptycyzmu – jest niegodne filozofii. Przecież od czasów starożytnych (jako wyjątek można wskazać sceptyka Diogenesa Laertiosa) aż do wieku dwudziestego historia filozofii bez oryginalnej myśli właściwie nie była uprawiana: na przykład w dziełach Arystotelesa i Tomasza z Akwinu historia pozostawała w służbie filozofii. W przeciwieństwie do martwej historii filozofii, która odbiera filozofii jej napędową siłę – dążenie do prawdy, interpretacje Realego nie tylko głęboko wnikają w myśl omawianych autorów, lecz także sięgają do „rzeczy samych”, do ujmowanej przez nich rzeczywistości. Włoski myśliciel był pod tym względem podobny do Balduina Schwarza – który zresztą bardzo go cenił i był jego nauczycielem systematycznie uprawianej filozoficznej historii filozofii. Z tego samego powodu podziwiał Realego również Hans Georg Gadamer, z którym autor *Historii filozofii starożytnej* często się spotykał.

Powrót Giovanniego Realego do rzeczy samych oraz do najważniejszych pytań ludzkości można zauważyć również w jego książce *Sagezza antica. Terapia per i mali dell'uomo di oggi*¹⁰ [„Mądrość starożytna. Terapia na dolegliwości dzisiejszego człowieka”], która została przełożona między innymi na języki niemiecki i hiszpański. W pacy tej – podobnie jak w innych traktatach skierowanych do szerszego grona odbiorców – włoski filozof urzeczywistnił słowa Goethego, które stanowiły również motto do wykładów Balduina Schwarza: „Mówi się wiecznie o uczeniu się od starożytnych, ale w gruncie rzeczy oznacza to jedynie: «Zwróć się do rzeczywistego świata i staraj się go wyrazić.» To właśnie czynili starożytni za swojego życia”¹¹. Reale pisywał także regularnie teksty zamieszczane na poświęconych kulturze stronach włoskiego dziennika „Sole 24 Ore”.

Do najbardziej samodzielnych i oryginalnych hermeneutycznych prac Realego poświęconych wielkim filozofom, które ukazują go jednocześnie jako autonomicznego myśliciela, należą: *Il concetto di filosofia prima e l'unità della „Metafisica” di Aristotele*¹² [„Pojęcie filozofii pierwszej i jedność «Metafizyki»

¹⁰ Zob. G. Reale, *Sagezza antica. Terapia per i mali dell'uomo di oggi*, Raffaello Cortina, Milano 1995.

¹¹ J.P. Eckermann, *Rozmowy z Goethem*, t. 1, tłum. K. Radziwiłł, J. Zeltzer, PIW, Warszawa 1960, s. 261.

¹² Zob. G. Reale, *Il concetto di filosofia prima e l'unità della „Metafisica” di Aristotele*, Vita e Pensiero, Milano 1994.

Arystotelelsa”], *Platone. Alla ricerca della sapienza segreta*¹³ [„Platon. W poszukiwaniu ukrytej mądrości”], *Socrates. Alla scoperta della sapienza umana*¹⁴ [„Sokrates. Odkrywanie ludzkiej mądrości”], a także *Il pensiero antico*¹⁵ [*Myśl starożytna*]¹⁶. Tego rodzaju samodzielne studia oraz interpretacje znaczących filozofów znalazły ukoronowanie w wydanym po raz pierwszy w roku 1986 głównym dziele Realego *Per una nuova interpretazione di Platone*, którego przekład niemiecki powstał dzięki zaangażowaniu Ludgera Hölschera i współpracy Międzynarodowej Akademii Filozofii w Księstwie Liechtenstein¹⁷. Przez to arcydzieło oraz inne monografie Reale stworzył szkołę interpretacji myśli Platona, którą można nazwać szkołą Mediolan–Tybinga. Jego sposób odczytywania dzieł założyciela Akademii podkreśla doniosłość niepisanych nauk tego filozofa, tak jak to czyniono w Tybindze, lecz wyróżnia się klasyczno-metafizyczną interpretacją platońskiego odkrycia świata wiecznych form (idei) oraz postaci Demiurga, które stanowi istotę słynnej metafory drugiego żeglowania, zawartej w dialogu *Fedon*¹⁸. Dostarczając dogłębnego i niepodważalnego uzasadnienia niezbywalnej roli realistycznego – nie zaś mitologicznego – pojmowania Boga (Demiurga), „twórcy i ojca tego wszechświata”¹⁹, Reale przewyciężył ujęcie racjonalistyczno-konceptualistyczne sugerujące, jakoby Platon nie głosił w pełni realnego istnienia duszy i boskiego twórcy świata. Takie realistyczne – niesprowadzalne do nauki o czystych ideach czy pierwszych zasadach – ujęcie metafizyki Platona stanowiło odważne wystąpienie przeciwko przedstawicielom szkoły z Tybingi oraz większości ówczesnych interpretatorów myśli Platońskiej – z reguły bowiem utrzymywali oni, że w ujęciu greckiego filozofa Bóg był jedynie symbolem świata. Reale ostatecznie przekonał Konrada Geisera, Hansa Krämera i innych uczonych reprezentujących szkołę w Tybindze o słuszności swojego ujęcia, które uzupełniało Platona naukę o wiecznych ideach opartym na analizie tekstów źródłowych opracowaniem jego realistycznej i protopersonalistycznej metafizyki i filozofii Boga. Doprowadziło to do dynamicznej współpracy między szkołami, która zaowocowała między innymi publikacją włoskich przekładów prac uczonych z Tybingi²⁰.

¹³ Zob. tenże, *Platone. Alla ricerca della sapienza segreta*, Rizzoli, Milano 2004.

¹⁴ Zob. tenże, *Socrates. Alla scoperta della sapienza umana*, Rizzoli, Milano 2000.

¹⁵ Zob. tenże, *Il pensiero antico*, Vita e Pensiero, Milano 2014.

¹⁶ Zob. tenże, *Myśl starożytna*, tłum. E.I. Zieliński, Wydawnictwo KUL, Lublin 2003.

¹⁷ Zob. tenże, *Zu einer neuen Interpretation Platons. Eine Auslegung der Metaphysik der großen Dialoge im Lichte der „ungeschriebenen Lehren”*, tłum. L. Hölscher, Schöningh, Paderborn 1993.

¹⁸ Por. P l a t o n, *Fedon*, 99 B-C, w: tenże, *Eutyfron. Obrona Sokratesa. Kriton. Fedon. Uczta*, tłum. W. Witwicki, Wydawnictwo Zielona Sowa, Kraków 2007, s. 169.

¹⁹ T e n ż e, *Timajos*, 28 C, w: tenże, *Timajos. Kritias*, tłum. W. Witwicki, Wydawnictwo Antyk, Kęty 2002, s. 25.

²⁰ Zob. np. H.J. K r ä m e r, *Platone e i fondamenti della metafisica. Saggio sulla teoria dei principi e sulle dottrine non scritte di Platone*, tłum. G. Reale, Vita e Pensiero, Milano 2001.

Licząca sto trzydzieści dziewięć tomów kolekcja książek poświęconych filozofii Platona, wydana pod redakcją Realego i dzięki jego staraniom, stanowi największą serię wydawniczą podejmującą ten temat, jaka ukazała się na świecie. Również inne przygotowywane przez niego edycje i serie stanowiły nieoceniony wkład w rozwój badań historycznych nad filozofią i przyczyniły się do znacznego zwiększenia dostępności tekstów źródłowych. Co więcej, kierując licznym zespołem oddanych mu młodych naukowców, Reale nie tylko wykształcił dwa lub trzy pokolenia historyków filozofii, lecz także doprowadził do ponownego ożywienia refleksji nad myślą antyczną oraz zainteresowania filozofią jako taką.

Dokonania Realego jako historyka i filozofa predestynowały go do bliskich relacji z Międzynarodową Akademią Filozofii w Księstwie Liechtenstein. Otrzymawszy honorowy doktorat Akademii, uznał on tę „przedustawną harmonię” i wielkodusznie, w sposób owocny dla obu stron, podjął współpracę z tym środowiskiem filozoficznym. Rozpoczęła się ona z chwilą przyjęcia przez Realego zaproszenia do przedstawienia wykładu otwierającego międzynarodowy kongres „Reality of God and Dignity of Man” [„Istnienie Boga i godność człowieka”] zorganizowany w roku 1983 przez Międzynarodową Akademię Filozoficzną w Dallas (przekształconą później w uczelnię Liechtensteinie). Wykład ten, który mówił o przesłaniu, jakie filozofowie starożytni pozostawili człowiekowi dnia dzisiejszego, dał początek wspomnianej już książce *Sagezza antica. Terapia per i mali dell'uomo di oggi*. Podobną pozycję, ujmującą współczesność w krytycznym świetle mądrości antycznej, stanowi książka *Radici culturali e spirituali dell'Europa. Per una rinascita del „uomo europeo”* [„Kulturowe i duchowe korzenie Europy. Ku odrodzeniu «człowieka europejskiego»”]²¹. Również inne aktualne tematy, jak na przykład pytanie o istotę zdrowia, rozważał Reale, odwołując się do filozofii starożytnej²²

Ścisła współpraca z Akademią, dotycząca rozwijanej w niej fenomenologii realistycznej, teorii poznania o silnie platońskim i augustyńskim zabarwieniu oraz metafizyki personalistycznej, zaowocowała między innymi publikacją mojej najobszerniejszej książki, która ukazała się we włoskim przekładzie Rocca Buttiglione, pierwszego prorektora Akademii, pod tytułem *Essere*

²¹ Zob. G. R e a l e, *Radici culturali e spirituali dell'Europa. Per una rinascita dell'„uomo europeo”*, Raffaello Cortina, Milano 2003. Zob. też przekład niemiecki: t e n ż e, *Kulturelle und geistige Wurzeln Europas: Für eine Wiedergeburt des „europäischen” Menschen*, tłum. S. Spath, Verlag Ferdinand Schöningh, Paderborn 2004.

²² Zob. t e n ż e, *Corpo, anima e salute. Il concetto di uomo da Omero a Platone*, Raffaello Cortina, Milano 1999. Zob. też: t e n ż e, *According to Plato, the Evils of the Body Cannot be Cured Without Also Curing the Evils of the Soul*, w: *Person, Society and Value: Towards a Personalist Concept of Health*, red. P. Taboada, K. Fedoryka Cuddeback, P. Donohue-White, Kluwer Academic Publishers, Dordrecht 2002, s. 19-31.

e persona [„Bycie i osoba”]²³, a także wieloma innymi pracami²⁴. W Międzynarodowej Akademii Filozofii Giovanni Reale kierował (od roku 1991) centrum badawczym poświęconym filozofii Platona i platońskim źródłom myśli zachodniej. Wśród wielu interesujących przekładów powstałych w związku z tą inicjatywą należy wymienić tłumaczenia książek Jana Patočki²⁵ na temat myśli Sokratesa i Platona oraz dzieł Dietricha von Hildebrandta²⁶.

Ścisły związek Realego z Międzynarodową Akademią Filozofii w Księstwie Liechtenstein był również wynikiem jego spotkania z personalistyczną etyką filozoficzną Karola Wojtyły i jego szkoły, zwłaszcza z myślą i osobą Tadeusza Stycznia. Dzięki tej współpracy powstało najpiękniejsze, najobszerniejsze oraz najrzetelniej przygotowane i opatrzone komentarzami wydanie przekładu zebranych dzieł filozoficznych Wojtyły, które ukazało się pod tytułem *Metafisica della persona* [„Metafizyka osoby”]²⁷.

W tym krótkim szkicu przedstawiającym osobę i dzieło Giovanniego Realego nie może zabraknąć wzmianki o jego wielkim umiłowaniu sztuki, szczególnie muzyki i malarstwa. Przesłanie odczytane w wielkich dziełach malarskich wyrażał on również w swoich książkach historycznofilozoficznych. Wśród dzieł tego rodzaju znajdują się przepięknie ilustrowane, szczegółowe studia fresków Rafaela znajdujących się w Muzeum Watykańskim, przede wszystkim słynnej *Szkoły ateńskiej*²⁸ oraz głęboka analiza *Ołtarza z Isenheim* Mathiasa Grünewalda²⁹.

Jako rektor Międzynarodowej Akademii Filozofii spoglądam z ogromną wdzięcznością na życie i dzieło Giovanniego Realego i uważam za swoją

²³ Zob. J. Seifert, *Essere e persona. Verso una fondazione fenomenologica di una metafisica classica e personalistica*, tłum. R. Buttiglione, Vita e Pensiero, Milano 1989.

²⁴ Zob. np. t e n z e, *Ritornare a Platone. Im Anhang eine unveröffentlichte Schrift Adolf Reihnachs*, tłum. G. Girgenti, Vita e Pensiero, Milano 2000; t e n z e, *The Idea of the Good as the Sum-total of Pure Perfections. A New Personalistic Reading of „Republic” VI and VII*, w: *New Images of Plato. Dialogues on the Idea of the Good*, red. G. Reale, S. Scolnicov, Academia Verlag, Sankt Augustin 2002, s. 407-424.

²⁵ Zob. J. P a t o c k a, *Socrate. Lezioni di filosofia antica. Testo ceco a fronte*, tłum. M. Cajthaml, Rusconi, Milano 1999; t e n z e, *Platone e l'Europa*, tłum. M. Cajthaml, G. Girgenti, Vita e Pensiero, Milano 1997. Zob. też: M. C a j h a m l, *Europe and the Care of the Soul*, Traugott Bautz, Nordhausen 2014.

²⁶ Zob. D. v o n H i l d e b r a n d t, *Che cos'è la filosofia? Testo inglese a fronte*, tłum. M. Pasquini, Bompiani, Milano 2001; t e n z e, *Essenza dell'amore. Testo tedesco a fronte*, tłum. P. Paoli de Marchi, Bompiani, Milano 2003; t e n z e, *Estetica*, tłum. V. Cicero, Bompiani, Milano 2006.

²⁷ Zob. K. W o j t y ł a, *Metafisica della persona. Tutte le opere filosofiche e saggi integrativi*, red. G. Reale, T. Styczeń, Bompiani, Milano 2003.

²⁸ Zob. G. R e a l e, *Raffaello. La „Scuola di Atene”. Una nuova interpretazione dell'affresco con il cartone a fronte*, Rusconi, Milano 1997.

²⁹ Zob. t e n z e, *I misteri di Grünewald e dell'altare di Isenheim. Interpretazione stroico-ermeneutica*, Fabbri-Bompiani, Milano 2006.

powinność przechowywanie i rozwijanie dla dobra wspólnego pozostawionego nam dziedzictwa – dzieło jego przenikliwego umysłu i nieustrudzonego zaangażowania.

Tłum. z języka niemieckiego i oprac. *Patrycja Mikulska*